

GRIJS VERNUFT IN GROENE JAREN
REFLECTIES OP AUTEURSCHAPSONTWIKKELING BIJ
VROUWEN IN VROEGMODERNE VOORWERKTEKSTEN

Annika VAN BODEGRAVEN, Feike DIETZ & Nina GEERDINK*

Abstract – Early modern literary careers are generally perceived as progressive: inadequate young authors gradually develop their literary skills and knowledge while growing old. In this article, we analyse how young authorship and career development of early modern Dutch women writers was represented in front matter in their literary print-publications. We demonstrate that front matter's praise of young women's authorship was connected to both male and female flavoured qualities. These qualities turn out to be connected to the ways in which female careers were represented. When young female authorship was mainly legitimated by referring to intellectual capacities considered typically masculine, the women's career is perceived as progressive. However: when this legitimation is rather based on qualities considered as typically feminine, such as virtuousness and handiwork skills, the women's authorship at an early age is sometimes represented as already fully-grown and complete.

Toen Cynthia Lenige (1755-1780) op 25-jarige leeftijd overleed, gold ze in Friesland als een literaire belofte. In de lijkzangen in de postuum uitgegeven bundel *Mengeldichten* (1782) betreuren literatoren uit haar omgeving haar vroege dood. De meeste lijkdichters onderstrepen daarbij hoe Lenige uitblonk ondanks het feit dat ze, als vrouw, niet kon studeren. Haar schoolmeester Taeke Dooitzes ziet daarin echter juist een voordeel voor het ontluikende dichterschap: hij plaatst zichzelf, als man die zijn dichtlust had moeten opgeven omdat hij 'te sterk door schoolzorg overmand' was, tegenover de jonge Lenige, die 't schoolgewoel' achter zich kon laten (1780, 255). Dooitzes creëert dus een tegenstelling tussen de oudere man wiens plicht roept en het jonge meisje dat zich aan maatschappelijke plichten kan onttrekken en daarom bij uitstek de tijd heeft om haar dichttalent tot bloei te laten komen.

Dooitzes' visie op Leniges jonge dichterschap is opvallend, omdat de vroegmoderne literaire carrière meestal voorgesteld wordt als een

* Adresgegevens: Annika van Bodegraven; aj.vanbodegraven@gmail.com; Feike Dietz, Universiteit van Amsterdam, Neerlandistiek, Postbus 1637, NL – 1000 BP Amsterdam; f.m.dietz@uva.nl; Nina Geerdink, Universiteit Utrecht, Faculteit Geesteswetenschappen, Trans 10, NL – 3512 JK Utrecht; n.geerdink@uu.nl.

progressieve lijn. Onder de noemer *career criticism* is hier, met name in de Angelsaksische wereld, veel onderzoek naar gedaan. Daaruit blijkt dat vroegmoderne schrijvers, gevoed door het voorbeeld van klassieke grootheiden zoals Vergilius, nastreefden in de loop der jaren stapsgewijs op te klimmen tot grotere kundigheid en moeilijkere literaire genres (Cheney 2002). Ook in de Nederlandse vroegmoderne literatuur werd dit ideaal uitgedragen. Heel bekend zijn Joost van den Vondels (1587-1679) woorden in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste* (1977, oorspr. 1650): ‘Natuur baert den Dichter; de Kunst voedt hem op’ (32). Ofwel: talent heeft een dichter met zijn geboorte meegekregen, maar pas na veel oefening en onderwijs kon hij de status van volwaardig dichter bereiken.¹ Dat dit progressieve model goed doorgedrongen was in de Nederlandse letteren blijkt bijvoorbeeld als de vader van Joannes Antonides van der Goes (1647-1684) in 1685 terugblijkt op de literaire loopbaan van zijn zoon: hij roept dan in herinnering dat de jonge Van der Goes wijselijk had besloten om het dichten van zijn *Paulinade* (een epos over het leven van Paulus) voor zich uit te schuiven, ‘wachtende op ryper Jaren en vaster gedachten’ (Van der Goes 1685). En als de zonen van Geeraerd Brandt (1626-1685) na diens dood het verzameld werk van hun vader uitgeven, geven ze de lezer de tip mee dat de gedichten achteraan in de bundel het beste van kwaliteit zijn: die zijn immers op latere leeftijd geschreven. In het werk uit zijn ‘eerste jeugt’, voegen zij eraan toe, zijn nog veel ‘onvolmaaktheits in kunst en taal’ te vinden (Brandt 1688).² Uit het progressief auteurschapsmodel volgde dus automatisch dat rijp schrijverschap boven pril en jeugdig schrijverschap stond: in de jeugdijaren waren de broodnodige kennisvergaring en oefening pas net begonnen.³

Recent onderzoek biedt aanleiding om deze dominante visie op de ontwikkeling van auteurschap kritisch tegen het licht te houden. Boot e.a. (2016) boden al zicht op een boven verwachting grote publicatiedrift onder vroegmoderne jeugdige auteurs, en bepleitten dat we jeugdig schrijverschap niet enkel moeten benaderen als “gemankeerd schrijverschap”, maar ook oog moeten hebben voor positieve connotaties die jong auteurschap bij zich kon

¹ Op vergelijkbare wijze kregen jonge dichters in Lambert Bidloo’s *Panpoëticon Batavum* (1720) het advies om klassieke modellen te leren kennen en na te volgen, om zo op te klimmen naar volleerd dichterschap.

² In zijn Latijnse memoires (1629-1631) presenteerde ook Constantijn Huygens (1596-1687) zijn jonge zelf als een onvolmaakte dichter (Boot e.a. 2016, 8; Blom 1996, 100; Huygens 1987, 121-122).

³ Zie over dat model van auteurschap en de consequenties hiervan voor oud/jong ten aanzien van de Nederlandse situatie: Boot e.a. 2016.

dragen. Specifiek met betrekking tot vrouwelijke auteurs heeft Lia van Gemert (1995, 131-132) er op gewezen dat achttiende-eeuwse schrijfsters de jeugd dikwijls positief in de etalage zetten als de periode waarin hun talent zich openbaarde, terwijl Susanne Woods e.a. (2002) aan de hand van voorbeelden uit de Engelse zestiende-eeuwse literatuur lieten zien dat het dominante progressieve auteurschapsmodel voor vrouwen niet opging: ‘English Renaissance women writers were not Virgilians who styled their lives from low to high’ (302). Woods e.a. beschouwen het progressieve auteurschapsmodel dan ook als een masculien model:

A literary career is a [...] self-conscious undertaking, and assumes not only an individual calling but a right of literary inheritance and contemporary social position as writer. In the Renaissance these are male privileges, and literary careers [...] are the province of male authors (323).⁴

Dit roept de vraag op of we bij vrouwelijke auteurs, die niet goed in het progressieve auteurschapsmodel zouden passen, bij uitstek positieve aandacht zien voor jeugdigheid, zoals in Dooitzes’ tekst over Cynthia Lenige, en hoe dat soort positieve waardering voor jeugdig vrouwelijk schrijfverchap zich dan verhoudt tot ideeën over auteurschapsontwikkeling bij vrouwen.

Om deze vragen te kunnen beantwoorden kijken we in dit artikel naar voorwerkteksten. We hebben gebruik gemaakt van onze zo volledig mogelijke database met voorwerkteksten uit literaire publicaties van Nederlandse vrouwelijke auteurs uit de zeventiende en achttiende eeuw.⁵ Naast voorwerkteksten zoals voorredes, lofdichten en opdrachtteksten bevat de database ook afbeeldingen uit het voorwerk (frontispices, auteursportretten) en teksten die elders in een boek opgenomen zijn maar een functie hebben die vergelijkbaar is met die van het voorwerk: nawerk of teksten die bijvoorbeeld

⁴ Zie ook 307 voor ‘masculine models of authorship’.

⁵ Deze database is samengesteld door Feike Dietz en Nina Geerdink in het kader van een NIAS Themegroup Fellowship (voorjaar 2020) en heeft al tot verschillende publicaties geleid, zie hieronder (noot 8). We zijn bij het samenstellen van de database pragmatisch te werk gegaan: het overzichtswerk *Met en zonder lauwerkrans* (Schenkeveld-van der Dussen e.a. 1997), nog altijd een standaardwerk als het gaat om vroegmodern vrouwelijk schrijfverchap in de Lage Landen, diende als uitgangspunt. We hebben voorwerkteksten verzameld uit alle publicaties van alle auteurs vanaf Cornelia Ewoutsdr. Teellinck (? Ca 1553 - ? 1576) tot en met Anna Maria Moens (1777-1832). Voorwerkteksten uit postume uitgaven hebben we alleen meegenomen als deze tijdens de zeventiende of achttiende eeuw verschenen en als het de eerste verzameluitgave met werk van de auteur betrof. Onze bedoeling is de database in de context van een nog aan te vragen project uit te breiden met voorwerkteksten van auteurs die na de publicatie van *Met en zonder lauwerkrans* in 1997 ontdekt zijn en deze vervolgens publiek beschikbaar te maken.

een nieuw boekdeel inluidden. In totaal zitten er ruim 500 teksten en afbeeldingen in onze database, afkomstig uit ruim 200 publicaties van vrouwelijke hand, zoals dichtbundels, toneelstukken, romans en liedboeken. Ongeveer tweederde van de publicaties verscheen in de tweede helft van de achttiende eeuw. Dat is te verklaren vanuit de veranderende positie van vrouwen op de boekenmarkt: pas aan het einde van de zeventiende eeuw werd het gebruikelijker dat vrouwen hun eigen werk gingen publiceerden, en pas in de tweede helft van de achttiende eeuw vervulden zij een zichtbare positie op de commercialiserende boekenmarkt (Van Gemert 1995; De Jeu 2000; Schenkeveld-van der Dussen 1998).

Terwijl voorwerkteksten in de afgelopen decennia al veelvuldig zijn bestudeerd als belangrijke instrumenten van zelfrepresentatie, lezerssturing en legitimering van auteurskeuzes,⁶ en wijzelf onze database al eerder hebben gebruikt om discoursen rondom kennis en religieuze autoriteit van schrijvende vrouwen te ontrafelen,⁷ analyseren wij voorwerkteksten in dit artikel met betrekking tot reflecties op jeugdig auteurschap en auteurschapsontwikkeling. Wij hebben uit de database 71 teksten geselecteerd waarin sprake is van dit soort reflecties, 16 uit de zeventiende en 55 uit de achttiende eeuw. We zijn deze teksten op het spoor gekomen door het corpus te doorzoeken met trefwoorden (in verschillende spellingsvarianten) als ‘jeugd’, ‘kind’, ‘dochter’, ‘kindertijd’, ‘meisje’ en ‘jong’. Onze aanpak is dus discursief en bottom-up: wij vertrokken niet vanuit een vastomlijnde definitie van welke auteur ‘jong’ of ‘oud’ is, maar lieten ons leiden door wat voorwerkauteurs beschouwden als jeugdig. Het gaat een enkele keer om piepjonge schrijfsters in de late tienerjaren, vaker om twintigers, soms ook om dertigers, in de meeste gevallen ongetrouwd. In het merendeel van de geselecteerde teksten wordt de jeugdigheid van een auteur gethematiseerd (n58, 82%), maar hier en daar wordt ook teruggeblikt op de jeugdige schrijffactiviteiten van een oudere auteur en ontwikkelingen die zij sindsdien heeft doorgemaakt (n13, 18%).

In verreweg de meeste voorwerkteksten (n53, 75%) zijn mannen (46) of vrouwen (7) uit de sociale of intellectuele kringen van de auteurs aan het

⁶ Voor recente publicaties met daarin een stand van zaken van het onderzoek, zie bijvoorbeeld Smith & Wilson (2011); Tholen (2021). Het afgelopen decennium is het belang van gender in onderzoek naar voorwerkteksten gemarkeerd door projecten van Rosalind Smith en Patricia Pender, zie bijvoorbeeld Smith & Pender (2014) en Pender & Smith (2012). Eckerle (2016) benadrukt dat voorwerk juist voor vroegmoderne vrouwen heel belangrijk was omdat ze met hun publicaties het private domein verlieten, terwijl ze niet geacht werden dat te doen, maar: ‘no published study to date has examined in any collective, comprehensive way how these women used this valuable textual space’ (98).

⁷ Zie bijvoorbeeld Dietz & Geerdink (te verschijnen) en Geerdink & Dietz 2022.

woord. Zij prijzen de jonge schrijfster in kwestie, of het talent of de schrijfszin waar een schrijfster in haar jeugd al blijk van gaf. In 18 teksten (25%) zijn het de vrouwelijke auteurs zelf die zich tot hun publiek of mecenas richten, op jonge leeftijd of juist op latere leeftijd, terugkijkend op hun jeugd.

Op basis van onze analyses van deze voorwerkteksten laten we in dit artikel zien dat er vaak, met het oog op de legitimatie van de publicatieactiviteit van de vrouwen, een positief beeld wordt geschetst van jeugdig vrouwelijk schrijverschap. De kwaliteiten waarop die legitimatie stoelt, blijken nauw verweven te zijn met de visie op vrouwelijke auteurschapsontwikkeling; wanneer het jeugdige vrouwelijke auteurschap gelegitimeerd wordt op basis van geleerdheid – masculien geconnoteerd – herkennen we eerder het progressieve model. Wanneer het jeugdige vrouwelijke auteurschap gelegitimeerd wordt op basis van deugdzaamheid en aanpalende kwaliteiten – feminien geconnoteerd – blijkt het auteurschap soms al op jonge leeftijd als volmaakt beschouwd te kunnen worden.

We werken dit argument in dit artikel stapsgewijs uit. Op basis van bestaand onderzoek naar vrouwelijk auteurschap en een kwantitatieve analyse van ons eigen corpus, laten we allereerst zien dat het voor vrouwen niet evident was om een (levens)lange literaire carrière op te bouwen (paragraaf 1). Die omstandigheden maakten, zo betogen we vervolgens, dat literaire productiviteit op jonge leeftijd enerzijds positief gewaardeerd werd en anderzijds expliciete legitimering behoefde op grond van typisch mannelijk of juist typisch vrouwelijk geconnoteerde kwaliteiten (paragraaf 2). In de daaropvolgende paragrafen werken we die discoursen van legitimering nader uit aan de hand van enkele casussen. We kunnen zo laten zien hoe de verankering van het vrouwelijk auteurschap in overwegend mannelijke of vrouwelijke kwaliteiten effect had op de karakterisering van de auteurschapsontwikkeling bij schrijfsters.

Als legitimering op basis van “typisch vrouwelijke” kwaliteiten overheerste, dan leidde dit tot het idee van een volmaakt auteurschap op jonge leeftijd. Dit zien we bijvoorbeeld in het voorwerk bij de eerste publicatie van Clara Feyoena van Sytzama (1729-1807) (paragraaf 3). Uit het voorwerk in het debuut van Maria Geertruida van der Werken (1734-na 1796) blijkt dat daar een discours tegenover stond waarin het vrouwelijke auteurschap voornamelijk gelegitimeerd werd op basis van kwaliteiten die als typisch mannelijk beschouwd werden, wat leidde tot het idee van een progressieve auteurschapsontwikkeling (paragraaf 4). In paragraaf 5 en 6 behandelen we achtereenvolgens voorwerken uit de eerste publicaties van Petronella Moens (1762-1843) en de enige, postuum uitgegeven dichtbundel van

Cynthia Lenige. Hierin grijpen beide discoursen op elkaar in, en zien we in het verlengde daarvan dat de ideeën van progressieve auteurschapontwikkeling en volmaakt auteurschap ook allebei aanwezig zijn.

De literaire loopbaan van vrouwelijke auteurs in de Republiek

De praktische omstandigheden van schrijvende vrouwen in de Republiek maakten het voor hen lastig om aan het ideaal van progressief auteurschap te voldoen. De mogelijkheden voor vrouwen in de Republiek om kennis te vergaren waren vergeleken met andere landen weliswaar relatief groot, maar nog altijd veel beperkter dan voor mannen. In principe genoten vrouwen alleen primair onderwijs, met de Franse school als het hoogst haalbare. In de privésfeer van de hogere kringen was er wel veel meer mogelijk (Dietz & Geerdink, te verschijnen).⁸ Als onderdeel van een humanistische opvoeding werden vrouwen onderwezen in vrijetijdsactiviteiten als borduren, tekenen of zingen, en ook dichten hoorde daar als vanzelfsprekend bij.⁹ We zien verschillende vrouwen profiteren van deze ontplooiingsmogelijkheden. Anna Maria van Schurman (1607-1687) is het beroemdste voorbeeld: zij kon zich, via thuisonderwijs en gestimuleerd door haar vader, intellectueel ontwikkelen, en bleek daar zo geschikt voor dat voor haar later ook mogelijkheden ontstonden die voor vrouwen in principe niet weggelegd waren, zoals deelname aan de internationale Republiek der Letteren en het volgen van colleges op de universiteit (Larsen 2016; Van Beek 2010). Maar ook veel vrouwen die dat niet bereikten, zoals bijvoorbeeld Titia Brongersma (1648-1700)¹⁰ of Elisabeth Hoofman (1660-1734), waren door thuisonderwijs wel degelijk in staat Latijn te leren en zich te ontwikkelen tot gesprekspartners van geleerde mannen (Jensen 2014; Van Oostrum 2014). Tegelijkertijd gold voor deze vrouwen dat ze constant moesten balanceren tussen enerzijds gecultiveerdheid – het opdoen en uitstralen van kennis die paste bij de vrouwelijke rol in culturele elitekringen – en anderzijds echte geleerdheid op basis van diepgravende studie (Larsen 2016, 24). Hoewel de ontwikkelmogelijkheden voor vrouwen toenamen in de loop van de achttiende eeuw en ook het vrouwelijk schrijverschap steeds gebruikelijker werd, blijft

⁸ Zie in Dietz & Geerdink (te verschijnen), paragraaf 2 en, extensiever, 4. Zie verder bijvoorbeeld Jacobi (2020) en Van Elk (2017).

⁹ Over deze vrijetijdsactiviteiten en de invloed daarvan op vrouwelijk dichterschap zie Frye (2010).

¹⁰ Voor het geboortjaar van Brongersma zie Brongers & Brongers (1998), p. 448. Met dank aan Jannie van der Kloet, die ons op deze publicatie attendeerde.

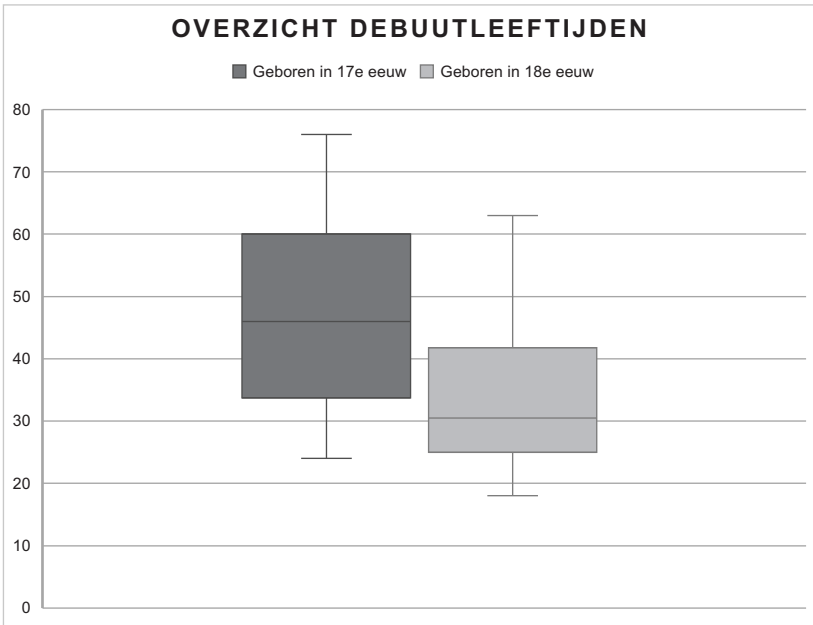
de vrouwelijke studeerkamergeleerde de (negatieve) connotatie van de *savante* met zich meedragen.

Een andere belemmering voor vrouwelijke schrijvers was het gebrek aan tijd voor veelvuldige oefening of studie, vanwege hun huishoudelijke taken (Schenkeveld-van der Dussen e.a. 1997; Leemans & Johannes 2017, 139; De Jeu 2000). Het idee dat met het verstrijken van de jaren het schrijverschap geleerder, kundiger en geoefender werd, gaat voor vrouwen dus ook daarom niet op zoals voor mannen. Sterker nog: zij hadden op latere leeftijd, nadat zij getrouwd waren, eerder minder dan meer gelegenheid om zich te ontwikkelen als literair auteurs. Vroegmoderne Nederlandse vrouwen staan erom bekend dat zij veelal na hun huwelijk de pen neerlegden – een situatie die we bijvoorbeeld in Engeland niet zien.¹¹ Je verwacht dus dat ze juist vóór hun huwelijk tijd en ruimte hadden zich als schrijver te ontwikkelen. Dit beeld wordt ondersteund door het gedicht dat Dooitzes over Lenige schreef en waarmee we dit artikel openen.

Toch is dit het enige voorbeeld in ons corpus waarin de jeugd wordt voorgesteld als de periode waarin vrouwen bij uitstek tijd hadden zich op het dichterschap te storten. En ook in de cijfers zien we niet terug dat vrouwen opvallend jong publiceerden – ze deden dat juist wat later dan gemiddeld.¹² Uit eerder onderzoek op basis van de gehele STCN bleek dat de leeftijd waarop auteurs (ook mannelijke) gedurende de vroegmoderne periode debuteerden, afnam: van gemiddeld 40 jaar in 1550 naar gemiddeld 33 jaar in 1750 (Stronks 2015, 30-31; Boot e.a. 2016, 5). Ook de vrouwen in onze volledige database – ofwel: alle schrijvende vrouwen wier publicaties voorwerk bevatten – publiceerden in de loop van de vroegmoderne periode op steeds jongere leeftijd voor het eerst, met een sterkere daling (van 11 jaar). De gemiddelden komen echter hoger uit: vrouwen die in de zestiende en zeventiende eeuw geboren werden, debuteerden gemiddeld op 46-jarige leeftijd ($SD = 15,5$), terwijl vrouwen die in de achttiende eeuw geboren werden, door de band genomen op 35-jarige leeftijd debuteerden ($SD = 12,9$). De standaarddeviaties laten wel zien dat er binnen de beide groepen grote onderlinge verschillen zijn.

¹¹ Voor een vergelijking tussen de Nederlandse en Engelse situatie, zie Van Elk (2017).

¹² Het is belangrijk hierbij aan te tekenen dat onze database niet alle publicaties van schrijvende vrouwen uit de zeventiende en achttiende eeuw bevat, maar alleen de publicaties waar voorwerktekst in opgenomen zijn. De kwantitatieve gegevens in deze alinea moeten dus met enige omzichtigheid behandeld worden, maar wij denken dat de overkoepelende conclusie wel houdbaar zal blijken, vooral omdat het niet te verwachten is dat vrouwen die op hele jonge leeftijd publiceren dat doen zonder voorwerk, juist vanwege de noodzaak van legitimatie van zo'n publicatie.

Wat een kwantitatieve analyse ook laat zien, is dat de vrouwen in onze database door de tijd heen een groter oeuvre gingen publiceren. Schrijfsters die in de zestiende en zeventiende eeuw geboren werden, publiceerden gedurende hun levens door de band genomen 1,4 werken ($SD = 0,8$). Schrijfsters die in de achttiende eeuw het levenslicht zagen, brachten gemiddeld 8 werken uit ($SD = 11$). Dit wekt de indruk dat er steeds meer ruimte was voor vrouwen om een literaire carrière op te bouwen, maar tegelijkertijd valt op dat de vrouwen in onze database, hoewel ze meer werken gingen produceren, zeker niet altijd een lange periode van hun leven actief waren als publicerend auteur.¹³ Er kan slechts bij enkele vrouwen over een levenslange literaire carrière gesproken worden.

¹³ Onder de 21 in de achttiende eeuw geboren schrijfsters van wie er meer dan één werk verschenen is, zijn er 9 die vanaf hun debuut hun hele leven consequent blijven publiceren. De andere 11 publiceren vaak binnen een beperkt tijdsbestek. Zo bevat ons corpus 7 werken die door Adriana van Overstraten zijn geschreven (4 in samenwerking met Petronella Moens), allemaal in een tijdsbestek van acht jaar. Iets vergelijkbaars geldt voor Catharina Slicher; van haar hand bevat ons corpus 3 werken, allemaal uitgegeven tussen haar 53e en 58e levensjaar.

Legitimering van het jeugdig vrouwelijk schrijverschap

Tegen die achtergrond is het begrijpelijk dat een terugblik op de progressieve ontwikkeling die schrijfsters in de loop van hun carrière hebben door-gemaakt zeldzaam is in ons corpus. Een enkele keer treffen we dit wel aan, zoals bij Lucretia van Merken (1721-1789), die werk uit haar jeugd herschreef omdat ze daarin naar eigen zeggen ‘wezenlyke misslagen’ bespeurde (Van Merken 1774).¹⁴ Wat we echter vaker zien dan zo’n terugblik, is de positiever gekleurde retoriek van het vooruitkijken op jonge leeftijd. Jeugdig vrouwelijk auteurschap wordt in ons corpus dan ook over het algemeen in een positief daglicht geplaatst.

Als een auteur ten tijde van een publicatie nog jong is, wordt jeugdwerk regelmatig gepresenteerd als voorbode van nog veel grotere literaire verdiensten op latere leeftijd. Ondanks die positieve waardering van de jeugd koppelen lofdichters dat wel aan het idee van een progressieve ontwikkeling van auteurschap, waarin de auteur zich steeds verder bekwaamt. Zo karakteriseert Jan van Dalen Catharina Questiers’ (1639-1661) eerste publicatie, het blijspel *Den Geheymen Minnaer*, als geschreven in haar ‘Morgen-stondt’, maar toch als aanleiding om de hoogste ‘eeren-kroon’ te verkrijgen: Apollo schenkt haar al een lauwerkrans. Vervolgens spreekt hij de hoop uit dat ze de kans krijgt tot nog grotere hoogten te stijgen: ‘Laat dan uw Avondstont den Morgen noch verdoven’ (Van Dalen 1655, A3v). En Arnold Moonen (1644-1711) bezingt de jonge Anna Morian (1674-1696), in een gedicht dat overigens pas na haar dood in het nawerk bij haar verzamelde gedichten gepubliceerd wordt, als degene die van jongs af aan was voorbestemd om ‘het zangebergt, dat tot de wolken schiet / In ons geweste’ te beklimmen (Moonen 1698, 159). De belofte die het werk van deze auteurs met zich meedraagt, stoelt nadrukkelijk op de gunst van de klassieke Goden en sluit daarmee aan bij het renaissancistische idee van de *poeta doctus*.

Als auteurs zelf hun publicatie op jonge leeftijd inleiden, kunnen zij deze retoriek van vooruitkijken combineren met het dominante idee van onvol-maakt jeugdwerk, om zich zo bescheiden maar zelfbewust aan het publiek te presenteren. Dat doet bijvoorbeeld Elisabeth Bekker (1738-1804) in *Walcheren* (1769). Bekker staat in haar voorwerk uitgebreid stil bij de

¹⁴ Een ander voorbeeld is te vinden in de postume bloemlezing van de gedichten van Elisabeth Hoofman. In een voorbericht aan de lezer schrijft uitgever en samensteller Willem Kops (1774) dat Hoofmans eerste werkjes nog wel voorhanden zijn, ‘maar dewijl ’t een werk haarer jeugd is’, zijn ze te gebrekkig om op te nemen (IX).

onmogelijkheid in de jeugd al volmaakt te schrijven: ‘Men kan zéér jong zyn, en niet misgedeeld van geest, maar de jaaren alléén geeven het oordeel zyne volkomen rytheid. Het leezen en overdenken van schoone Werken verbeteren den smaak, en geeven kragt aan ons verstand’ (III). Verderop in haar voorrede impliceert ze tegen deze achtergrond dat ze haar eigen *Walcheren* zo slecht nog niet vindt: ‘Ik verdiende niet geloofd te worden, zo ik zeide, dat ik het zeer slegt vinde. Maar ik mag egter, denke ik, waagen te zeggen, dat ik hoope, by tyd van leeven, en oefening, iets beters te kunnen aan den dag brengen, dan nu in myne vermogens is’ (VII). In wezen promoot Bekker hier zowel haar huidige, als haar latere werk. Ze belooft de lezers die haar *Walcheren* weten te appreciëren nog beter werk voor de toekomst. Door deze boodschap vanuit de nederige positie van de jonge, onvoldoende geoefende schrijfster te presenteren, komt ze hierbij echter bescheiden over.

De bescheidenheid die Bekker tentoonspreidt ten aanzien van haar geleerdheid en geoefendheid, staat in schrill contrast met haar zelfbewuste houding als deugdzaame jonge vrouw. In een opdracht aan Adriaan van der Mieden (1702-1764), in haar *Bespiegelingen over het genoegen* (1763), drukt ze hem op het hart dat zij de deugd hoogacht. Zij lijkt zich op dit gebied niet verder te hoeven ontwikkelen. Integendeel: juist als jonge vrouw kan zij zichzelf presenteren als de belichaming van de deugdzaamheid: ‘Geen schadelyk Onkruid kweek ik voort, ô Neen! dit mag ik uw beroemen. Myn blyde Jeugd, verliefd op ’t zuiver schoonde Deugd, laat zich niet verleiden door verlokkingen’ (Bekker 1763, *4r).

Deze nadruk op deugdzaamheid zien we terug in veel meer voorwerkteksten waarin jeugdig vrouwelijk auteurschap positief gepresenteerd wordt. De vrouwen in ons corpus worden vaak als “maagd” aangeduid, een term die in de vroegmoderne periode werd gebruikt om de levensfase voorafgaand aan het huwelijk te typeren. Het zou een levensfase zijn met hoge pieken en, als de maagd niet uitkijkt, diepe dalen. Zij verkeert op het hoogtepunt van haar vrouwelijkheid, is zacht, teder, edel en bekoorlijk, maar ook bij uitstek kwetsbaar voor gevaarlijke verleidingen, zoals de avances van jongemannen, losse manieren, hoogmoed en koketterie (Cats 1625, I***ir-38; Loosjes 1809, 83-130).¹⁵ De voorwerkteksten in ons corpus interacteren met dit beeld van de jonge vrouw door te benadrukken dat de schrijfsters zich dankzij hun deugdzaamheid en ijver bij uitstek tegen deze verleidingen kunnen wapenen. Een treffend voorbeeld hiervan is te vinden in een bloemlezing met vertalingen van Maria Heyns (ca. 1604-ca.1647), gepubliceerd in 1647. In een opdracht draagt de 32-jarige dichteres haar werk op aan

¹⁵ Vgl. Van Tilburg (2018).

haar leeftijdsgenoot Sibylle van Griethuysen (die toen 26 was, 1621-1699), met als argument dat jonge vrouwen zich doorgaans laven aan vermaak, maar dat Van Griethuysens werk zich juist kenmerkt door deugdzaamheid en ‘nuttige leeringen’, net als dat van Heyns (1647, *2v).¹⁶

We zien dus in ons corpus twee legitimeringsdiscoursen in voorwerk bij publicaties van jonge vrouwen: een discours waarin intellectuele kwaliteiten van de schrijfster centraal staan, vaak expliciet mannelijk geconnoteerd, en een discours waarin vrouwelijk voorgestelde kwaliteiten van de schrijfster centraal staan, zoals morele deugdzaamheid. Zoals we bij Bekker al zagen, gaan deze twee legitimeringsdiscoursen vaak samen op.¹⁷ In de volgende paragrafen zoomen we in op enkele casussen om te laten zien hoe die beide discoursen, soms los van elkaar en soms sterk met elkaar verweven, zich verhouden tot de ontwikkeling van auteurschap. In beide gevallen is het argument dat de vrouwen in staat zijn te excelleren, maar ten aanzien van de ontwikkeling van het auteurschap zien we een belangrijk verschil in hoe op hun kwaliteiten wordt gereflecteerd: voor de vrouwelijk geconnoteerde kwaliteiten geldt dat dat excelleren eerder verbonden wordt aan het idee dat de vrouwen hun volmaaktheid als auteur reeds op jonge leeftijd hebben bereikt, terwijl voor de mannelijk geconnoteerde kwaliteiten geldt dat hun excellente beheersing ervan vooral een belofte in zich draagt voor een toekomst waarin een nog volmakter auteurschap kan ontstaan.

Van Sytzama: de volmaaktheid van het jeugdige vrouwelijke auteurschap

De nadruk op vrouwelijke kwaliteiten als (huishoudelijke) vlijt, praktische vaardigheden, morele wijsheid en deugdzaamheid valt dus te interpreteren als een manier om het vrouwelijk jeugdig auteurschap te legitimeren. Door deze eigenschappen uit te lichten, geven voorwerkteksten de jonge schrijfster autoriteit: zij belichaamt het ideaal van vrouwelijkheid en zij kan een lichtend voorbeeld worden voor de lezer door te publiceren. We zien dit heel nadrukkelijk gebeuren in het voorwerk bij het debuut van de Friese

¹⁶ Een ander sprekend voorbeeld is ook het lofdicht van Jacob Cats op Anna Maria van Schurman, opgenomen in het nawerk van haar verzameling gedichten en brieven *Opusculae*. Cats ziet Van Schurmans liefde voor boeken als de reden dat ze zich nooit heeft laten verleiden tot jeugdige dwaasheden (Cats 1648).

¹⁷ Dit zien we ook in, onder andere, Moonen (1698), waarin Morians ‘letterwijsheit’ en ‘zedemajesteit’ in haar eerste werk gezamenlijk dienen als onderbouwing van de verwachting van een ‘rijke oogst’ wanneer ze meer zal dichten en publiceren (159).

Clara Feyoena van Sytzama (1729-1807), dochter uit een adellijk geslacht. Haar *Bellingeweerder uitspanningen* (1746) werd uitgebracht toen zij nauwelijks zeventien jaar oud was.¹⁸ Naast 28 religieuze gedichten en 20 “mengelstoffen” van haar hand bevat deze bundel ook een lijvig overzicht van de familiegeschiedenis van de Oranje-Nassau’s, opgetekend door Clara’s broer Pico Galenus, evenals een twintigtal lofdichten op Clara’s werk, geschreven in het Nederlands, Duits en Latijn door verschillende mannen en vrouwen, van wie Annelies de Jeu eerder liet zien dat ze uit twee kringen rond de Van Sytzama’s afkomstig waren: geloofsgenoten en Groningse studenten (De Jeu 2000, 150).

De voorwerkauteurs benadrukken herhaaldelijk dat de jonge dichteres haar leeftijdsgenoten op moreel vlak voorbijstreeft. Volgens filosofiestudent J.L.Z. Fockens gaat zij haar jaren door de deugd voorbij (Fockens 1746a), en volgens G.J. Basse zet ze ‘mond en pen’ in om God te eren, terwijl haar leeftijdsgenoten zich nog volop met wereldse geneugten bezighouden (Basse 1746, A5v). Haar werk kan daarom als voorbeeld dienen voor anderen. Die voorbeeldfunctie speelt een belangrijke rol in het voorwerk van Van Sytzama. In het lofdicht van predikantsvrouw Magdalena Reen-Pollius, die net als de andere vrouwelijke voorwerkauteurs afkomstig is uit het netwerk van Van Sytzama’s gouvernante (De Jeu 2000, 154), lezen we dat de jeugdige jaren ‘niet zelden iemand mis doen stappen,/ en dwalen doen van ’t regte spoor’, maar wie zijn of haar vroege dagen en werk aan de voorzienigheid opdraagt, zoals Van Sytzama, kan zich verzetten tegen kwade verleidingen (Reen-Pollius 1746, B1r). Met haar gedichten, waarvan ten minste de helft een religieuze thematiek heeft, bewijst Van Sytzama volgens Reen-Pollius dat zij het rechte pad bewandelt. Ook student theologie Arnold Kulenkamp, die in het Duits schrijft, is van mening dat de ‘muntre Jugend’ de strenge deugd van de dichteres moet navolgen (Kulenkamp 1746, B8v). En volgens Alida Asendorp-Tegneus vormt de jonge dichteres vanwege haar deugdzaamheid een model voor anderen. Zij zal een baken zijn om hen – expliciet andere adellieden – ‘ter deugd En Godsvrugt op te wekken’ (Asendorp-Tegneus 1746, B4v).

Deze uitingen van ontzag voor de morele ontwikkeling van Van Sytzama liggen ten grondslag aan de presentatie van de dichteres als een volmaakt auteur. De voorwoordauteurs kijken weliswaar uit naar toekomstig werk van haar hand, maar lijken daar niet méér van te verwachten dan wat Van

¹⁸ Voor (achtergrond)informatie over dit werk en de auteur, zie Van Marion (2010) en De Jeu (2000).

Sytzama nu al laat zien. Liever lezen zij meer van hetzelfde. Zo kijkt Reen-Pollius uit naar het toekomstig werk van de dichteres:

Kon reeds de lente van Uw leven
 Ons zulke schone bloemen geven,
 'k Wagt nog meer vrugten van deez' tyd,
 Wanneer Uw jaren zullen rysen.
 (Reen-Pollius 1746, B3v)

En student theologie Petrus Lollema hoopt dat Van Sytzama de weg die ze heeft ingeslagen zal blijven volgen, zodat haar jeugdwerk voor altijd geëerd kan blijven worden:

Vaart, Edle Maagt, op deze wegen
 (Hier word de ware Lof verkregen)
 Zo voort, de Vrugten uwer jeugt
 Zal men steeds eeren, en U sieren
 Met eeuwig bloejende lauwrieren
 Uw Wyd beroemt Geslagt ten vreugt.
 (Lollema 1746, C3v)

Deze vooruitblikken lijken niet zozeer in verband te worden gebracht met de poëtische kwaliteit van Van Sytzama's werk, maar veeleer met het religieuze karakter ervan en de hoge deugd en wijsheid die ze in het verlengde daarvan toont, en daarin kan ze simpelweg niet méér uitblinken dan ze nu al doet. Er zijn wel voorwoordauteurs die vooruitblikken op een toekomstige ontwikkeling, zoals predikant T. Blanckstein, maar dan lijkt meer sprake te zijn van afwachting dan van verwachting: de dichteres hoeft zich niet actief in te zetten voor de ontwikkeling, deze zal vanzelf komen:

Dat dan met U jaren groejen
 Wysheid, Eer, en alle Deugd,
 om ook in genaad te bloejen
 Wenscht hy die zig nu verheugt.
 (Blanckstein 1746, D4v)

Hoewel Van Sytzama bovenal wordt bejubeld om haar morele excellentie, zien we hier en daar ook een verwijzing naar intellectuele kwaliteiten, die als mannelijk gepresenteerd worden. Zo schrijft Fockens haar 'grys vernuft in groene jaren' en 'mannelyk verstand' toe (Fockens 1746b, C4r), en Benjamin Taats typeert de dichteres als een 'teere Maagd' die de 'Grootsche helden-lier' op zo'n manier weet te bespelen dat mannen voor haar moeten wijken. We zien dus opnieuw een tegenstelling tussen Van Sytzama en haar leeftijd(sgenoten) (Taats 1746, C7v). Maar terwijl Van Sytzama's morele kwaliteiten als

voorbeeld kunnen dienen voor andere vrouwen, geldt dat niet voor haar intellectuele kwaliteiten. Ze krijgt een kundigheid toegedicht die we normaal gesproken eerder verwachten bij oudere auteurs en bij mannen en deze is voor een jonge vrouw zo uitzonderlijk, dat het niet na te streven valt.

Van der Werken: beloftevolle geleerdheid en het progressieve auteurschapsmodel

Maria Geertruida van der Werken debuteerde in 1756 op 22-jarige leeftijd met het heldendicht *Willem de IV*, een ode aan de enkele jaren eerder overleden stadhouder Willem IV (1711-1751).¹⁹ Het was een ongebruikelijk en ambitieus debuut, zeker voor een vrouw, want het epos gold als een moeilijk genre waarop enkel gevorderde schrijvers met grote literaire kwaliteiten zich toelegden. De legitimering voor de publicatie stoelt dan ook voornamelijk op de onderstreping van de uitzonderlijke geleerdheid van Van der Werken, die in het voorwerk bij Van Sytzama's publicatie ondergeschikt was aan haar uitzonderlijke deugdzzaamheid. Dit verschil werkt ook door in de visie op de ontwikkeling die de voorwoordauteurs verwachten van het auteurschap van Van der Werken.

Het epos van Van der Werken wordt ingeleid door een verzameling mannelijke dichters van het Utrechtse letterkundige genootschap *Tempore et Studio*, die de jonge auteur afschilderen als een belofte voor de toekomst. Als deze auteur 'in haar jeugd die kleuren reeds [weet] te treffen', jubelt Jan Willem Roscam, 'Wat zien we dan, als eens die morgenzon in vollen dag praat op den Helicon?' (Roscam 1756, ****2v). Terwijl Roscam hier de dichtersloopbaan vergelijkt met een zonsopgang, trekken W. Kroon en Gerard Muysier de parallel met de loop van de seizoenen. Als 'uw Lente' ons deze bloem kan schenken, 'Wat vruchten wacht men dan van uwe Zomerdagen!' dicht Kroon (Kroon 1756, ****4r). Muysier heeft het niet over bloemen maar over de vruchten die Van der Werken al in de lente van haar leven verschaft aan de lezer: 'Wat zal ons de Herfst niet geven, / Vruchten, grooter van waardy; / Wen ge door uw puikgedichten / Neêrlands zangkoor blijft verplichten' (Muysier 1756, ****1r). Zijn verwachting is dat Van der Werken 'door de tyd' de 'steile wenteltrappen' zal beklimmen naar de 'Eerkapel der weetenschappen', waar een lauwerkrans haar hoofd zal versieren (****1v). Terwijl de metaforen over elkaar heen buitelen, hanteren alle

¹⁹ Voor (achtergrond)informatie over de auteur en specifiek dit werk, zie Vuyk (2000); Schenkeveld-van der Dussen (2010); Van Deinsen & Schatorjé (2015).

lofdichters een vergelijkbare retoriek van belofte: als Van der Werken op dit moment in haar leven tot deze prestatie in staat is, wat zal ons dan wel niet te wachten staan in de toekomst?

Om het terugkerende beeld van de beloftevolle toekomst in het voorwerk bij *Willem IV* te onderbouwen en kracht bij te zetten, besteden de lofdichters veel aandacht aan de huidige kwaliteiten van de jonge Van der Werken. Het gaat daarbij specifiek om intellectuele kwaliteiten. Van der Werken's jonge vrouwelijke auteurschap wordt vooral gelegitimeerd via haar kennis en kunde: de heren prijzen Van der Werken's '[s]chrandere brein, zo ryk van glans' (Muysier 1756, ***4v), 'wakker brein' (Roscam 1756, ****2v), 'meesterlyke hand' en 'vernuft' (Stouw 1756, *****1r). Die kwaliteiten worden soms expliciet gekoppeld aan haar maagdelijkheid en deugdzaamheid: zij is een 'Schrandre maagd' (Zweerts 1756, **3v), '[b]eschonken met bevalligheid en deugd' en met een bekwame 'maagdehand' (Roscam 1756, ****2v).²⁰ Dergelijke koppelingen voerden de boventoon in het discours dat we in de vorige paragraaf bespraken. Ze waren daar aanleiding de auteur uit te laten torenen boven andere vrouwen van haar leeftijd. In dit geval echter ligt de nadruk op het in de ogen van de voorwerkdichters verbazingwekkende feit dat deze maagd met haar moed en stofkeuze stappen zet die je eerder bij mannen dan vrouwen ziet: 'Gy hebt aan mannenwerk uw teedere hand geslagen!' (Kroon 1756, ****4r).²¹ In de laatste twee lofdichten van het voorwerk worden de intellectuele talenten en dichterlijke kunde zelfs expliciet mannelijk geconnoteerd. Volgens lofdichter F.D.V. overtreft zij de klassieke dichter Orpheus: terwijl hij schoonheid bood, kan zij 'door vlyt en geest een reedlyk mensch bekooren' (F.D.V. 1756, *****1r). Joan Stouw meent dat Van der Werken met dit epos de 'Vechtschen Maro' op 'manhaftig[e] wijze 'na durft treden' (Stouw 1756, *****1r) – waarschijnlijk is hier Lukas Rotgans bedoeld, die een epos over Willem III schreef en een buitenplaats had aan de Vecht. Via dit soort vergelijkingen wordt Van der Werken ingepast in een klassiek mannelijk dichtersmodel, waarbinnen Vergilius (Maro) geldt als het toonbeeld van het volgroeide en geleerde dichterschap. In dit geval staat de jonge vrouw op gelijke voet met – of zelfs boven – die mannelijke, oudere volmaaktheid.

Zo wordt Van der Werken in het voorwerk bij haar *Willem IV* enerzijds voorgesteld als een dichterlijke belofte, en tegelijkertijd als een volgroeide dichteres die zelfs Vergilius naar de kroon kan steken. Haar kwaliteiten wortelen soms in volmaakte vrouwelijke deugdzaamheid, maar op andere momenten

²⁰ Ook Muysier spreekt over een 'maagd' (**3v), Stouw over een 'tedre Maagd' (*****2v).

²¹ Vgl. Roscam over stofkeuze en moed die voor een maagd ongebruikelijk zijn (**1r).

streeft zij juist het vrouw-zijn voorbij, omdat zij zich kan meten aan mannelijke intellectuele kracht. Die ambivalentie wijst op de gespannen relatie die bestond tussen vrouwelijke en mannelijke auteurschapsidealen. Om de keuze van de jonge Van der Werken voor het epos te legitimeren, wordt zij enerzijds ingeschreven in het mannelijk discours van progressief auteurschap: zij toont zich qua kennis, kunde en durf een man. Dankzij die eigenschappen kon zij tot deze hoogte stijgen, en zal haar werk met de jaren nog beter kunnen worden. Maar omdat zij niet alleen als *jong* maar ook als *vrouwelijk* publicerend auteur legitimering nodig heeft, wordt haar expertise eveneens expliciet gekoppeld aan vrouwelijk geconnoteerde morele kwaliteiten. Het is veelzeggend dat haar schrijfhand het ene moment ‘meesterlyk’ en het volgende moment ‘teder’ wordt genoemd. Er blijft zo een zekere afstand bestaan tussen het vrouwelijk schrijverschap en het progressief auteurschap dat zij in zich verenigt: volgens het ene model is Van der Werken al volmaakt, volgens het andere zal de literaire kwaliteit met leeftijd en ervaring alleen maar beter gaan worden. Op basis van een geleerdheid die als typisch mannelijk wordt gepresenteerd, kan Van der Werken dus worden voorgesteld als een belofte voor de toekomst.

Moens: progressief auteurschap op basis van vrouwelijke kunde

In het voorwerk bij de vroege publicaties van Petronella Moens (1762-1843) zien we een combinatie van auteurschapslegitimering op basis van mannelijke en vrouwelijke kwaliteiten.²² Moens debuteerde evenals Van der Werken met een ambitieuze publicatie in een voor vrouwen minder voor de hand liggend genre: het bijbelse epos *Esther, in vier boeken* (1786), dat zij schreef samen met haar vriendin Adriana van Overstraten (1756-1828), op dat moment eveneens een nog vrij jonge dichteres die net aan de weg aan het timmeren was. Moens had al wel eerder de openbaarheid opgezocht door succesvol deel te nemen aan een genootschapswedstrijd,²³ maar *Esther* was haar eerste gedrukte werk. Een debuut binnen zo’n hoogwaardig genre waarop bij uitstek mannen zich profileerden, vroeg om legitimering. Dat gebeurt, wederom, door Moens – samen met Van Overstraten – via het

²² Voor (achtergrond)informatie over deze werken en de auteur, zie Veltman-van den Bos (2000).

²³ Zij schreef ‘Een waare Christen’ in het kader van een wedstrijd van het *Amsterdamsch Dicht- en Letterlievend Genootschap Wij streeven naar de volmaaktheid*, en won daarmee een gouden medaille. Het oudste bekende gedicht van Moens, een lijkdicht, schreef zij enkele jaren eerder, op twintigjarige leeftijd. Het werd overgeleverd in manuscriptvorm (Veltman-van den Bos (2000), 33-36).

voorwerk voor te stellen als de progressief ontwikkelende dichter, die nu al knap werk produceert, maar van wie we op termijn nog hogere kwaliteit kunnen verwachten. Hun gezamenlijke vriendin Rebekka Ooremans (ca. 1745-1809), zelf al wat ouder, stelt in haar lofdicht haar jongere seksegenoten voor als grote dichtelijke beloften: ‘Schenkt dit uw prille Jeugd, hoe groot een vordering, / Vriendinnen ! wagten wij, in later levensuuren’ (Dreszelaer-Ooremans 1786, +1v). Ook Moens en Van Overstraten zelf noemen hun werk, in hun gezamenlijke voorrede, een ‘jeugdige offer’, de ‘eerstling van ons kunstvermogen’ en een ‘bloem van onzen Lentetijd’ die ‘nog niet rijk in grootsche kleuren’ is (Moens & Van Overstraten 1786, *2v). Zo zetten zij zichzelf nadrukkelijk neer als jonge auteurs die hun dichtelijke hoogtepunt nog lang niet hebben bereikt.

Waar bij Van der Werken deze retoriek van belofte gepaard gaat met het beeld van mannelijk intellectueel dichterschap, wordt de belofte in het geval van Moens en Van Overstraten vooral gekoppeld aan hun ambachtelijke vaardigheden als dichters. Het schrijven wordt voorgesteld als een kunde – een handvaardigheid – die Moens en Van Overstraten bij uitstek in de vingers hebben. Volgens Ooremans blijkt Moens’ kunde uit de manier waarop zij de snaren van de dichtlied weet te bedwingen, terwijl Van Overstraten dichtkunst wordt vergeleken met haar vaardigheid op het gebied van tekenen en knippen:

Elk looft uw Teekenkunst, zo rijk in eedlen zwier;
 Uw schaar, die schoonheên vormt, die ’t keurigst oog behaagen
 Maakt ons het leeven af in beelden van papier.
 (Dreszelaer-Ooremans 1786, +1v)

Ook lofdichter J.A. Stroes koppelt Van Overstraten dicht-, teken- en knipkunde aan elkaar: ‘De Schaar en ’t zagt Penseel doen wondren in uw hand’ (Stroes 1786, +4r). Wat we hier zien, past in een breder patroon dat aansluit bij de scholingsmogelijkheden van vrouwen uit de elite en het belang hun gecultiveerdheid te benadrukken, zoals we in paragraaf 1 lieten zien: vaak wordt niet zozeer de intellectuele, geleerde kennis gepresenteerd als het fundament van vrouwelijk dichterschap, maar eerder de praktische vaardigheid van het dichten, die soms ook nadrukkelijk vrouwelijk geconnoteerd wordt door de vergelijking met andere handvaardigheden die vrouwen dikwijls ook beoefenen (Dietz & Geerdink, te verschijnen).

In het geval van het voorwerk bij *Esther* wordt die kunde expliciet vrouwelijk voorgesteld doordat beide lofdichters de handvaardigheden als ‘maagdelijk’ presenteren: Ooremans prijst de ‘reine Maagden-vingren’ die de lauwerkrans verdienen (Dreszelaer-Ooremans 1786, +1r), terwijl lofdichter J.A. Stroes zich

uitspreekt over de ‘zachte Maagden-handen’ die tokkelen op een lieve en zwerige wijze zoals we dat enkel bij vrouwen zien (Stroes 1786, +3r). Het gaat hier niet zozeer om de vrouwelijke deugdzaamheid zoals die bij Van Sytzama primair werd geprezen. Eerder worden de prille dichtelijke stappen van Moens en Van Overstraten gelegitimeerd door een beroep te doen op hun dichtelijke vaardigheid, die hier wordt voorgesteld als het vrouwelijk geconnoteerde fundament van hun progressief ontwikkelende schrijverschap.

Als Moens twee jaar later haar dichtwerk *De lente, in drie zangen* (1788) publiceert, voorziet Stroes dat wederom van een lofdicht, waarin hij opnieuw Moens’ praktische dichtvermogens eert. Nu wordt die ‘kunst’ echter expliciet gekoppeld aan de ‘schoone deugd’: aan beide heeft Moens zich ‘vroeg geheiligd’ (Stroes 1788). Daarom, zo redeneert Stroes, is zij, ‘[s]choon jong in jaaren’ al ‘grijs in weetenschappen’. Hij lijkt hier met ‘weetenschappen’ niet zozeer te refereren aan Moens’ intellectuele kwaliteiten, maar deze eerder in verband te brengen met haar dichtkunde vermengd met haar deugdzaamheid. Dankzij die combinatie zingt zij ‘op een’ hoogen toon’, en is zij een ‘vindingrijke zangster’ naast wie Stroes zelf slechts kan stamelen. De suggestie van een ontwikkeling wordt nog steeds wel gewekt – ‘Wat doet uw dichtgeest hooge stappen!’ – maar bovenal lijkt Moens’ auteurschap, op basis van praktische vaardigheden en deugdzaamheid in plaats van mannelijk geconnoteerde geleerdheid, nu al een volmaaktheid te hebben bereikt die past bij de oudere dichter.

Lenige: beloftevulle maar geknakte geleerdheid en morele superioriteit

In het geval van Cynthia (Kynke) Lenige (1755-1780) grijpen de lijnen van “vrouwelijke” en “mannelijke” argumentatie op een andere manier op elkaar in: de legitimering van haar auteurschap wortelt nadrukkelijk in zowel haar intellectuele als morele kwaliteiten. Dat de focus sterker ligt op haar morele excellentie dan haar intellect komt waarschijnlijk door haar vroegtijdige overlijden: dat maakte het onmogelijk om haar belofte op het gebied van geleerd schrijverschap nog in te lossen. Daarom wordt de morele volmaaktheid die zij al op jonge leeftijd kon bereiken door de voorwerkauteurs meer in de verf gezet dan het feit dat zij op gebied van intellectuele kennis en vaardigheden nog niet op het toppunt van haar kunnen was.

Lenige groeide op in het Friese dorpje Makkum, waar ze werd onderwezen door haar vader Durk Lenige en leraar Tacke Dooitzes.²⁴ De twee mannen

²⁴ Voor (achtergrond)informatie over deze auteur en haar postume publicatie, zie Van der Kloet (2016).

besteedden in hun lessen veel aandacht aan de Nederduitse taal, waardoor de jonge Cynthia zich daar al van jongs af aan in bekwaamde. Dat zij zich ook al vroeg met de dichtkunst bezighield, blijkt uit een tweetal handschriften dat haar vader in 1772 samenstelde: *Eenige verzen van mijne dochter Cynthia Lenige zijnde in haar vroegere jeugd door haar gemaakt en Mengeldichten van Cytia Lenige van haar veertiende tot haar zeventiende jaar*. In 1773 werd de jonge dichteres, overigens als enige van haar sekse, lid van het Makkumse dichtgenootschap, waar ze tot 1777 aan verbonden bleef. Vanaf 1776 onderhield ze bovendien contacten met dichters buiten Makkum, zoals Jan Backer, Jan de Jongh de Jonge en Jan Jordens. Zij hebben alle drie een of meerdere voorwerkteksten aangeleverd voor de bundel met het verzameld werk van Lenige, die in 1782 werd uitgegeven, twee jaar nadat zij op 25-jarige leeftijd aan dysenterie was overleden (Van der Kloet 2016).

De bundel bevat in totaal tien parateksten, zonder uitzondering geschreven door mannen. Drie hiervan zijn voorwerkteksten, de andere zeven – stuk voor stuk lijkzangen – zijn achterin de bundel opgenomen. In plaats van verwachtingsvol vooruit te blikken op toekomstig, beter werk, zoals we bij Moens en Van der Werken zagen, treuren de auteurs van de lijkzangen om het feit dat Lenige haar belofte nooit zal vervullen. Zij zetten de dichteres neer als iemand die op jonge leeftijd al tal van goede eigenschappen bezat en aan het begin leek te staan van een goed en glansrijk leven, dat veel te vroeg is uitgedoofd. Zo beschrijft Jan Jordens haar als ‘t Sieraad van haar Geslacht, der Oudren lust en vreugd’, dat is gestorven ‘in ’s leevens bloei, in ongerepte jeugd/ In ’t midden van de rijkste en zekerste verwachting!’ (Jordens 1782, 236). En volgens vader Dirk Lenige ‘straalde [ook] uit haar oog blijgeestigheid en leven’ en ‘blonk haar ziel in deugd, als ’t diamanten licht’ (Lenige 1782, 224). Haar dood zal hem op aarde voor eeuwig ‘tot een lijfwacht zijn’, het verdriet een ‘bittren traanenwijn’, tot ze elkaar opnieuw zullen ontmoeten (226).

In de inleiding stipten we al aan dat Lenige volgens haar schoolmeester, in tegenstelling tot hemzelf, over tijd beschikte om zich in de dichtkunst te ontwikkelen. Andere voorwoordauteurs laten zich daar niet over uit, maar schrijven haar wel een ongekende mate van talent toe, dat zij met oefening ontplooidde tot een grote kunde. Zo schrijft Jan Haarsma, een lid van het Makkumse dichtgenootschap, dat de jonge dichteres de andere leden van het gezelschap binnen afzienbare tijd overtrof. En hij vervolgt: ‘wie vond jonger Telg’, ‘gekweekt en opgegroeid / in zulk een’ maagren grond, die schooner heeft gebloeid’ (Haarsma 1782, 248). Volgens hem stond zij aan het begin van een dichterlijke loopbaan die haar op den duur in de voetsporen zou doen treden van niemand minder dan Lucretia van

Merken – waarmee hij nadrukkelijk het progressieve ontwikkelingsmodel onderschrijft:

Zij, die nu reeds was aangegord,
 Om langs de steile gloriestappen,
 Waar eeuwige eer verkreegen wordt,
 Met vaste schreden op te stappen
 Om eens een' schat, zo rijk van gloor,
 Ons aan te biën, in schrandre werken,
 Naar 't braaf en wijs en kunstig spoor,
 Der nooit volpreezene Van Merken (249).

Lof voor de intellectuele begaafdheid van Lenige zien we terug in het merendeel van de parateksten in de bundel, maar in nog hogere mate roemen de mannen haar morele excellentie. Jan de Jongh schrijft dat vrijwel al het goede zich in de jonge Cynthia Lenige verenigde: niet alleen wijsheid en schoonheid, maar ook bescheidenheid, huishoudelijke vlijt en een 'zuivere achtinge voor den Kristlijken Godsdienst' (De Jongh 1782, XIII). Wat hem betreft dient 'het tegenwoordige en het toekomstige geslacht' en 'vooral der Nederlandsche jufferschap' lering te trekken uit de nagelaten gedichten van Lenige (XIV). Dit wordt bijna op de letter onderschreven door Jan Backer, die de dichteres neerzet als het toonbeeld van deugdzame jonge vrouwelijkheid:

Nooit trotsch, steeds heusch, nooit wulpsch, steeds vrolijk (...) van aart:
 Beminlijk in de daad, in haar gedrag en zeden;
 Haar pligten steeds getrouw, bedachtzaam naar de reden;
 Een voedsterling der deugd, en door dier glans bekoord,
 Eerbiedig, als zij sprak van Godsdienst en Gods woord.
 Nog eisch ik van u af getuigenis te draagen
 Dat, hoe de Poëzij haar geest ook kon behaagen,
 Hoe zij haar edel hart met kennis had versierd,
 De huiszorg niet daardoor bij haar verwaarloosd wierd.
 Al wat een schrandre Vrouw, in 't huisbestier ervaaren,
 Tot roem verstrekken kan, in 't bloeiendst van haar jaaren,
 Was haar bewust, wier hand zo min ooit heeft gefaald
 Bij pen en tekenstift, als bij de schaar en naald.
 (Backer 1782, VI)

Backer beargumenteert hier expliciet dat Leniges huishoudelijke taken niet onder haar poëzie te lijden hadden, waarmee hij een ander beeld schetst dan Taeke Dooitzes. Backers tekst sluit in dat opzicht beter aan op de heersende beelden van de rol van vrouwen in de Republiek, waarin de huiszorg als een van de belangrijkste taken gold. Voor gecultiveerde vrouwen als Lenige

hoorden daar bovendien vrijetijdsactiviteiten als dichten, tekenen, knipkunst en borduren bij, waarin ze volgens Backer – blijkens de *pars pro toto* in de laatste zin – allemaal even goed was. Ook hier zien we dus de koppeling van het vrouwelijke dichterschap aan handvaardigheid. De morele superioriteit van Lenige heeft met haar deugdzaamheid en godsvrucht te maken, maar ook met haar vermogen verschillende vrouwelijke taken op het hoogste niveau uit te oefenen.

De tekst van Backer is niet toevallig een opdracht aan het ‘Vaderlandsch jufferschap’. Net als De Jongh schrijft hij Lenige een voorbeeldfunctie toe. Hij adviseert Leniges leeftijdsgenoten met klem om haar na te volgen. Zij kunnen beter, zoals Lenige deed, hun geesten voeden, dan zich laten verleiden door ijdelheid, praal, jaloezie en plat vermaak. Met de jaren takelt schoonheid af. Wie echter in het verstand en de deugd investeert, groeit in (praktische) wijsheid en zal op den duur een goede echtgenote en moeder zijn, in tegenstelling tot vrouwen die zich door het slechte laten verleiden en aan het eind van hun pad niks anders dan leegte zullen vinden (Backer 1782, VIII-IX).

Door Lenige voor te stellen als een voorbeeld weten de voorwoordauteurs een hoopvolle draai aan de van treurnis en gemis vervulde teksten te geven. Hoewel zij haar eigen belofte niet meer waar zal maken, vormt haar nagedachtenis een belofte voor haar vrouwelijke leeftijdsgenoten. Daarbij merkt Backer wel op dat ‘juffers’, hoewel hij ze met klem aanraadt zich met de dichtkunst bezig te houden, niet moeten verwachten Lenige ooit te evenaren. Een pen als de hare is slechts aan weinigen voorbehouden; maar ‘als gij zo ver slechts haar roozenspoor betreedt,’ schrijft hij, ‘Dan veilig gij u zelf voor eindloos harteleed’ (Backer 1782, X). Net als bij Van Sytzama dient de deugdzaamheid van de auteur zo als belangrijkste onderbouwing van haar autoriteit, en de voorbeeldfunctie die ze daarmee kan innemen voor andere jonge vrouwen als een belangrijke legitimering voor de publicatie. In het geval van Lenige is de vraag daarbij natuurlijk niet aan de orde of zij nog beter zou kunnen worden, simpelweg omdat ze al overleden is.

Conclusie

Literaire publicaties moesten in de vroegmoderne tijd gelegitimeerd worden: zeker in de zeventiende eeuw was het publiceren van bijvoorbeeld gedichten geen vanzelfsprekendheid (Van Deinsen & Geerdink 2021, 37). Maar terwijl voor mannen gold dat door te schrijven en publiceren autoriteit verkregen kon worden, gold voor vroegmoderne vrouwen dat hun publicaties,

zeker wanneer het eerstelingen waren, vergezeld moesten gaan van een expliciete autoriteitsclaim. Dat verklaart waarom uit ons onderzoek blijkt dat opvallend veel autoriteit wordt toegekend aan jonge vroegmoderne schrijvende vrouwen – meer dan je op basis van bestaand onderzoek naar auteurschapsontwikkeling en -idealen in de vroegmoderne tijd zou verwachten.

We hebben in dit artikel laten zien hoe mannelijk of vrouwelijk geconoteerde kwaliteiten, vaak in samenhang met elkaar, werden gelauwerd om het jeugdig auteurschap te legitimeren, en hoe die discoursen ook effect hadden op de karakterisering van de auteurschapsontwikkeling bij schrijvers: als legitimering op basis van ‘typisch vrouwelijke’ kwaliteiten (morele volmaaktheid, handwerkkwaliteiten) overheerste, dan leidde dit tot het idee van een volmaakt auteurschap op jonge leeftijd; als het vrouwelijke auteurschap voornamelijk gelegitimeerd werd op basis van kwaliteiten die als typisch mannelijk beschouwd werden (intellect en kennis), werd de auteurschapsontwikkeling eerder progressief voorgesteld.

Omdat verschillende discoursen – vrouwelijke volmaaktheid versus mannelijke progressie – door elkaar heen werken en op elkaar ingrijpen, staan de autoriteitsclaims in het voorwerk vaak bol van de spanningen. De ambivalente relatie tussen ‘mannelijke’ en ‘vrouwelijke’ dichterschapsidealen, die bijvoorbeeld heel duidelijk naar voren komt uit het voorwerk bij het debuut van Van der Werken, maakt dat er regelmatig ook sprake is van een paradox ten aanzien van de ideeën over de ontwikkeling van dat dichterschap: van een dichterschap dat op jonge leeftijd al volmaakt kan zijn omdat het stoelt op volmaakte, vrouwelijke deugdzaamheid, tot een dichterschap dat beloftevol is vanwege de uitzonderlijke, mannelijke geleerdheid die eruit spreekt, en die maakt dat vervolmaking verwacht wordt.

Een complicerende factor bij het interpreteren van de legitimeringsdiscoursen in relatie tot auteurschapsontwikkeling, is dat elke schrijfster ook weer te maken heeft met specifieke omstandigheden die impact hebben op haar loopbaan. Dat Cynthia Lenige wordt neergezet als een volmaakt auteur is gezien haar dood niet meer dan logisch: zij had de jaren niet om zich verder te ontwikkelen. Ook genrekeuzes hebben impact op hoe de retoriek van legitimatie wordt ingekleurd. In geval van hoogstaande genres, zoals bij de eerstelingen van Van der Werken en Moens, lijkt vanzelf meer aandacht geschonken te worden aan de literaire kwaliteiten van de auteurs dan bijvoorbeeld bij Van Sytzama. Om haar debuut met overwegend religieuze poëzie te legitimeren, werd vooral nadruk gelegd op Van Sytzama's morele kwaliteiten.

Een factor die op basis van onze analyses minder belangrijk lijkt dan je misschien zou verwachten, is het moment waarop de auteur publiceert. Woods e.a. lieten voor zestiende-eeuws Engeland zien dat een progressieve

literaire carrière niet paste bij het vrouwelijk schrijverschap. Volgens hen wordt in deze periode echter wel een kiem gezaaid voor de emancipatoire ontwikkeling in de eeuwen daarna: schrijfsters als Elizabeth Barrett Browning en Hilda Doolittle kregen toen meer mogelijkheden om een progressieve loopbaan vorm te geven (Woods e.a. 2002, 322-323). In de Republiek van de zeventiende en achttiende eeuw lijken, op basis van bestaand onderzoek en onze beperkte kwantitatieve analyse, weliswaar ook wat meer mogelijkheden te ontstaan voor vrouwen om een literaire carrière vorm te geven, maar uit de voorwerpen die we hebben bestudeerd, blijkt het progressieve ideaal nog allesbehalve vanzelfsprekend, zelfs niet in de eerste publicaties van veelschrijver Moens helemaal aan het eind van de achttiende eeuw. Bovendien is het feit dat Van der Werken en Moens met een verheven genre als het epos debuteerden, al in tegenspraak met het idee van een progressieve ontwikkeling. Internationaal-comparatief onderzoek is nodig om de ogenschijnlijke verschillen tussen Engeland en de Republiek te kunnen verklaren.

Eerst zal echter de Nederlandse situatie nog verder uitgediept moeten worden. In vervolgonderzoek moeten andersoortige teksten worden betrokken – zoals vrouwenloven of primaire literatuur waarin vrouwen reflecteren op hun jeugdigheid of jeugdwerk,²⁵ en moet de focus niet alleen op jong vrouwelijk auteurschap liggen, maar op auteurschapsontwikkeling in het algemeen, op basis van volledige oeuvres (zelfs als die maar klein zijn). Ter illustratie staan we kort stil bij latere reflecties van Van Sytzama op haar eigen ontwikkeling als auteur. In 1750, enkele jaren na de publicatie van Van Sytzama's *Bellingeweerder uitspanningen*, trouwde ze met Isaac Reinder van Raesfelt (1723-1800), waarna ze op diens landgoed in het Overijsselse De Heemse ging wonen. Weg van het roerige Groningen vielen haar dichterlijke activiteiten voor langere tijd stil. Pas in 1783 publiceerde ze haar tweede bundel, *Heemse, een hof- bosch- en veldzang*, in 1794 gevolgd door haar *Gedichten van vrouwe C.F. van Raesfelt, geboren Van Sytzama*. Die laatste bundel bevat een voorwoord waarin de dichteres reflecteert op haar vroegste uitgave en de tijd waarin zij de daarin gebundelde gedichten schreef – een van de weinige terugblikken op jeugdwerk van vroegmoderne Nederlandse dichters die voorhanden is. Wat opvalt is dat Van Sytzama de gedichten in haar *Bellingeweerder uitspanningen* als 'kreupele verzen' bestempelt, overhaast door haar vader naar de drukpers gestuurd. Ze schrijft ook dat haar tweede bundel ten opzichte

²⁵ Wat betreft het eerste kan bijvoorbeeld gedacht worden aan *Van de wnmementheyt des vrouwelicken geslachts* (1639) van Johan van Beverwijck. Wat het tweede betreft: zie bijvoorbeeld Boot e.a. (2016), waarin een gedicht wordt geanalyseerd van de jonge Juliana Cornelia de Lannoy aan haar leermeester.

van haar debuut van enige vordering getuigt, waarmee ze haar lezers dus duidelijk maakt dat zij zich met de jaren ontwikkeld heeft (Van Sytzama 1794, IV). Ze reflecteert dus op het oeuvre in termen van vooruitgang, maar schrijft haar grootste progressie opmerkelijk genoeg wel toe aan de periode vlak na de uitgave van haar *Bellingeweeder uitspanningen*, toen zij zich nog steeds in haar jeugd jaren – vóór haar huwelijk – bevond. Deze beschrijft ze als ‘de gelukkigsten van mijn leven’: ze kwam in aanraking met ‘eenige der voornaamste Dichters van dien tijd’, in wier nabijheid ze haar kennis en poëtische vaardigheden in een rap tempo ontwikkelde (IV). Dus waar de lofdichters bij haar debuut uitgingen van een reeds volmaakt auteurschap op basis van Van Sytzama’s religieuze kwaliteiten, oordeelt ze zelf dat haar debuut nog van onvoldoende poëtisch vermogen getuigde – een vermogen dat ze snel daarna wel ontwikkelde, in opvallend korte tijd.

De progressieve lijn krijgt in Van Sytzama’s eigen terugblik dus vooral gestalte ín de jeugd. Bij Moens, de enige van wie we binnen het bestek van dit artikel twee publicaties onder de loep namen, zagen we ook al dat de visie op haar auteurschap zich in korte tijd (twee jaar) kon ontwikkelen van een jonge belofte naar een “grijze dichter”. Maakt de vrouw, van wie we een minder lange literaire loopbaan verwachten, snellere stappen dan de man? Of is het geen toeval dat beide voorbeelden uit de tweede helft van de achttiende eeuw stammen, toen talent in het poëtische debat een belangrijke rol ging spelen? Om hier inzicht in te krijgen, zijn naast diepteboringen in de volledige oeuvres van schrijfsters ook vergelijkingen nodig tussen (vroegmoderne ideeën over) de auteurschapsontwikkeling van mannen en vrouwen.

Literatuur

ASENDORP-TEGNEUS 1746

A. Asendorp-Tegneus, ‘Op de zedelyke gedigten van de hoog wel-geborene freulyl C.F. Van Sytzama’, in: C.F. Van Sytzama, *Bellingeweeder Uitspanningen*. Groningen, 1746, B4r-B4v.

BACKER 1782

J.A. Backer, ‘Opdragt aan de vaderlandsche jufferschap’, in: C. Lenige, *Mengeldichten van Cynthia Lenige*. Amsterdam, 1782, III-X.

BASSE 1746

G.J. Basse, ‘Lof-Gedigt Op de Heilzame, Geestelyke Versen en Liederen, van de Hoog-Welgeboren Freulyl Clara Feyoena van Sytzama’, in: C.F. Van Sytzama, *Bellingeweeder Uitspanningen*. Groningen, 1746, A5r-A5v.

VAN BEEK 2010

P. van Beek, *The first female university student: Anna Maria van Schurman (1636)*. Utrecht, 2010.

- BEKKER 1763
E. Bekker, 'Opdracht aan den weledelen gestrengen heere den heere Mr. Adriaan van der Mieden', in: E. Bekker, *Bespiegelingen over het genoeg, dichtmatig voorgesteld*. Hoorn, 1763, *2r-*4v.
- BEKKER 1769
E. Bekker, 'Voorberigt', in: E. Bekker, *Walcheren, in vier gezangen*. Hoorn, 1769, III-VIII.
- BIDLOO 1720
L. Bidloo, *Panpoëticon Batavum, kabinet, waar in de afbeeldingen van voornaame Nederlandse dichteren, verzameld, en konstig geschilderd door Arnoud van Halen, en onder uytbreiding, en aanmerkingen, over de Hollandsche rym-konst*. Amsterdam, 1720.
- BLANCKSTEIN 1746
T. Blanckstein, 'De vernuftige, zoetvloeyende, teffens zedige versen, van freu-lynn Clara Feyoena van Sytzama', in: C.F. Van Sytzama, *Bellingeweerder Uitspanningen*. Groningen, 1746, D4v-D5r.
- BLOM 1996
F.R.E. Blom, 'Constantijn Huygens en de ontwikkeling van de poëzie in de landstaal', in: H.J.M. Nellen en J. Trapman (red.), *De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621)*. Hilversum, 1996, 97-111.
- BOOT e.a. 2016
P. Boot, F. Dietz, E. Stronks & W. Zwart, 'Young Agents. Jonge auteurs op de vroegmoderne boekenmarkt', in: *Nederlandse Letterkunde*, 21, 1, 2016, 1-34.
- BRANDT 1688
G. Brandt, *Poezy*, ed. K. & J. Brandt. Amsterdam, Aart Dirksz Ooszaan, 1688.
- BRONGERS & BRONGERS 1998
R. Brongers & J.A. Brongers (red.), *Brongers geboekt. Een genealogische speurtocht naar de dragers van de naam Brongers, en enkele aanverwante families: Boer, Bronger, Brongersma, Bronniger, Brunger en Van der Wal*. Tubbergen enz., 1998.
- CATS 1625
J. Cats, *Houwelick*. Middelburg, 1625.
- CATS 1648
J. Cats, 'In zijn trouwingh', in: A. Van Schurman, *Opuscula Hebraea, Graeca, Latina, Gallica, prosaica et metrica*. Leiden, 1648, 335.
- CHENEY 2002
P. Cheney, 'Introduction. 'Jog on, jog on': European Career Paths', in: P. Cheney & F.A. De Armas (red.), *European Literary Careers. The Author from Antiquity to the Renaissance*. Toronto, Canada, 2002, 3-23.
- VAN DALEN 1655
J. Van Dalen, 'Lof-Dicht op Mejuffr. Mejuffrouw Catharina Questiers Gehey-men Minnaar', in: L. De Vega & C. Questiers (vert.), *Den geheyden Minnaer*. Amsterdam, 1655, A3v.
- VAN DEINSEN & GEERDINK 2021
L. van Deinsen & N. Geerdink, 'Cultural Branding in the Early Modern Period. The Literary Author', in: H. van den Braber e.a. (red.), *Branding Books Across the Ages. Strategies and Key Concepts in Literary Branding*. Amsterdam, 2021, 31-60.

- VAN DEINSEN & SCHATORJÉ 2015
L. van Deinsen & C. Schatorjé, 'Margareta van der Werken, *Willem de IV*', in: N. Geerdink, J. Joosten & J. Oosterman (red.), *De leeslijst. 222 werken uit de Nederlandstalige literatuur*. Nijmegen, 2015, 134-135.
- DIETZ & GEERDINK (te verschijnen)
F. Dietz & N. Geerdink, 'Clever, but not learned? Practical Knowledge Discourses in Paratexts of Literary Publications by Dutch Female Authors (1600-1800)', in: Marieke Hendriksen & Fokko-Jan Dijksterhuis (red.), *Understandings of Knowledge*. New York, te verschijnen.
- DOOITZES 1780
T. Dooitzes, 'Lijkzang op het ontijdig afsterven van mejuffer Cynthia Lenige', in: C. Lenige, *Mengeldichten*. Amsterdam, 1780, 252-256.
- DRESZELAER-OOREMANS 1786
R. Dreszelaer-Ooremans, 'Bij de uitgaaf van Esther in vier zangen, door mijne geliefde vriendinnen Petronella Moens en Adr: Van Overstraten', in: P. Moens & A. Van Overstraten, *Esther, in vier boeken*. Haarlem, 1786, +1r-+2r.
- ECKERLE 2016
J.A. Eckerle, 'Prefacing Texts, Authorizing Authors, and Constructing Selves. The Preface as Autobiographical Space', in: M.M. Dowd & J.A. Eckerle (red.), *Genre and Women's Life Writing in Early Modern England*. London enz., 2016, 97-113.
- VAN ELK 2017
M. Van Elk, *Early Modern Women's Writing. Domesticity, Privacy, and the Public Sphere in England and the Dutch Republic*. London, 2017.
- F.D.V. 1756
F.D.V., 'Op Willem den Vierden, heldendicht door Margareta Geertruid vander Werken', in: M.G. Van der Werken, *Willem de IV*. Leiden, 1756, *****1r.
- FOCKENS 1746a
J.L.Z. Fockens, 'Op de afbeelding van de hoogwelgeboorene freuly Clara Feyeona van Sytzama', in: C.F. Van Sytzama, *Bellingeweerder Uitspanningen*. Groningen, 1746a.
- FOCKENS 1746b
J.L.Z. Fockens, 'Eerkroon voor het hoogwelgebore freuly, CL. F. van Sytzama', in: C.F. Van Sytzama, *Bellingeweerder Uitspanningen*. Groningen, 1746b, C4r-C4d.
- FRYE 2010
S. Frye, *Pens and Needles. Women's Textualities in Early Modern England*. Pennsylvania, PA, 2010.
- GEERDINK & DIETZ 2022
N. Geerdink & F. Dietz, 'Women's Strength Made Perfect in Weakness. Paratextual Authority Constructions in Printed Vernacular Religious Literature by Early Modern Dutch Women Writers', in: Beatrijs Vanacker & Lieke van Deinsen (red.), *Portraits & Poses. Female Intellectual Authority, Agency and Authorship in Early Modern Europe*. Leuven, 2022, 163-183.
- VAN GEMERT 1995
L. Van Gemert, "'Onwederstanelyken drang". Het vrouwelijk schrijverschap in achttiende-eeuws Nederland', in: *De Achttiende Eeuw*, 1995, 127-140.

- VAN DER GOES 1685
A. Van der Goes, *Gedichten*, ed. A. Janssen. Amsterdam, Jan Rieuwertsz, 1685.
- HAARSMA 1782
J.R. Haarsma, 'Lijkzang ter gedachtenisse van mejuffer Cynthia Lenige', in: C. Lenige, *Mengeldichten van Cynthia Lenige*. Amsterdam, 1782, 247-251.
- HEYNS 1647
E. Heyns, 'Aen d'E Iuffrou Sybille van Griethuysen', in: E. Heyns, *Bloemhof der doorluchtige voorbeelden*. Antwerpen, 1647, *2r-*4v.
- HUYGENS 1987
C. Huygens, *Mijn jeugd*, ed. C.L. Heesakkers (ed.). Amsterdam, 1987.
- JACOBI 2020
J. Jacobi, 'Education,' in: A.L. Capern (red.), *The Routledge History of Women in Early Modern Europe*. London enz., 2020, 115-134.
- JENSEN 2014
L. Jensen, 'Brongersma, Titia', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, op 22 december 2021 geraadpleegd op <http://resources.huysgens.knaw.nl/bwn1780-1830/DVN/lemmata/data/Brongersma>.
- DE JEU 2000
A. De Jeu, *'t Spoor der dichtersessen. Netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)*. Hilversum, 2000.
- DE JONGH 1782
J.J. De Jongh, 'Voorbericht', in: C. Lenige, *Mengeldichten van Cynthia Lenige*. Amsterdam, 1782, XI-XIV.
- JORDENS 1782
J. Jordens, 'Klagt over het vroegtijdig en smertlijk afsterven van mejuffer Cynthia Lenige', in: C. Lenige, *Mengeldichten van Cynthia Lenige*. Amsterdam, 1782, 235-245.
- VAN DER KLOET 2016
J. Van der Kloet, 'Lenige, Kynke', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, op 22 december 2021 geraadpleegd op <http://resources.huysgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Lenige>.
- KOPS 1774
W. Kops (red.), 'Willem Kops Aan den lezer', in: E. Hoofman, *Nagelaatene gedichten*. Haarlem, 1774, III-XVI.
- KROON 1756
W. Kroon, 'Aan mejuffrouw M. G. Vander Werken', in: M.G. Van der Werken, *Willem de IV*. Leiden, 1756, ****4r.
- KULENKAMP 1746
A. Kulenkamp, 'Ode', in: C.F. Van Sytzama, *Bellingeweeder Uitspanningen*. Groningen, 1746, B6v-B8v.
- LARSEN 2016
A.R. Larsen, *Anna Maria van Schurman: 'The Star of Utrecht'. The Educational Vision and Reception of a Savante*. London enz., 2016.
- LEEMANS & JOHANNES 2017
I. Leemans en G. Johannes, *Worm en donder: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek*. Amsterdam, 2017.

LENIGE 1782

D. Lenige, 'Op het vroegtijdig afsterven van mijne dochter Cynthia Lenige', in: C. Lenige, *Mengeldichten van Cynthia Lenige*. Amsterdam, 1782, 223-226.

Lollema 1746

P. Lollema, 'Lofdicht op de bybel en mengelstoffen van de adelyke en geestryke jongvrouwe Clara Feyoena van Sytzama', in: C.F. Van Sytzama, *Bellingeweerder Uitspanningen*. Groningen, 1746, C3r-C3v.

LOOSJES 1809

A. Loosjes, *De vrouw in de vier tijdperken haars levens*. Haarlem, 1809.

VAN MARION 2010

O. van Marion, 'Clara Feyoena van Sytzama, Leeuwarden, 5 April 1729 – Heemse, 1 September 1807: at the heart of a student poetry society', in: L. van Gemert, D. van der Poel, O. van Marion, H. Joldersma & R. Schenkeveld-Van der Dussen (red.), *Women's Writing from the Low Countries 1200-1875. A Bilingual Anthology*. Amsterdam, 2010, 384-395.

VAN MERKEN 1774

L. Van Merken, 'Voorbericht', in: L. Van Merken, *Maria van Bourgondiën*. Amsterdam, 1774.

MOENS & VAN OVERSTRATEN 1786

P. Moens & A. van Overstraten, 'Opdragt aan de wel-edele heeren Parnasims', in: P. Moens & A. Van Overstraten, *Esther, in vier boeken*. Haarlem, 1786, *2v-*4v.

MOONEN 1698

A. Moonen, 'Klinkdicht aen mejoffrou Anna Morian. Op de eerstelingen haerer poëzye', in: A. Morian, *De Dichtkunst van Joffrou Anna Morian*. Amsterdam, 1698, 159.

MUYSER 1756

G. Muysen, 'Op de uitgaave van Willem den Vierden, in heldendicht', in: M.G. van der Werken, *Willem de IV*. Leiden, 1756, ***3v-****1v.

VAN OOSTRUM 2014

W.R.D. van Oostrum, 'Hoofman, Elisabeth', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, geraadpleegd op 21 december 2021 op <http://resources.huuygens.knaw.nl/bwn1780-1830/DVN/lemmata/data/Hoofman>.

PENDER & SMITH 2012

P. Pender & R. Smith (red.), *Early Modern Women and the Apparatus of Authorship*, special issue *Parergon*, 29, 2012.

REEN-POLLIUS 1746

M. Reen-Pollius, 'Zegen wensch aan de hoog-welgeboren freulyn freulyn Clara Feyoena van Sytzama', in: C.F. Van Sytzama, *Bellingeweerder Uitspanningen*. Groningen, 1746, A8v-B3v.

ROSCAM 1756

J.W. Roscam, 'Op Willem den vierden', in: M.G. Van der Werken. *Willem de IV*. Leiden, 1756, ****2r-****3v.

SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN e.a. 1997

R. Schenkeveld-Van der Dussen, K. Porteman, P. Couttenier & L. Van Gemert (red.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd*. Amsterdam, 1997.

- SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN 1998
 R. Schenkeveld-van der Dussen, 'Schrijvende vrouwen in de Gouden Eeuw: onmogelijke mogelijkheid', in: Internationale Vereniging voor Neerlandistiek (red.), *Nederlands 200 jaar later: Handelingen dertiende Colloquium Neerlandicum*. Woubrugge, 1998, 119-136.
- SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN 2010
 R. Schenkeveld-Van der Dussen, 'Margareta Geertruid van der Werken, Gouda, baptised 29 September 1734- ?, ca. 1800: the unknown international bestselling author', in: L. van Gemert, D. Van der Poel, O. Van Marion, H. Joldersma & R. Schenkeveld van Dussen, *Women's Writing from the Low Countries 1200-1875. A Bilingual Anthology*. Amsterdam, 2010, 396-401.
- SMITH & WILSON 2011
 H. Smith & L. Wilson (red.), *Renaissance Paratexts*. Cambridge, 2011.
- SMITH & PENDER 2014
 P. Smith & R. Pender (red.), *Material Cultures of Early Modern Women's Writing*. London, 2014.
- STOUW 1756
 J. Stouw, 'Zegekrans Voor mejuffrouw M. G. Van der Werken', in: M.G. Van der Werken, *Willem de IV*. Leiden, 1756, ****4v-*****2v.
- STROES 1786
 J.A. Stroes, 'Aan de dichters Petronella Moens en Adriana van Overstraten', in: P. Moens & A. Van Overstraten, *Esther, in vier boeken*. Haarlem, 1786, +2v-+4r.
- STROES 1788
 J.A. Stroes, 'Aan de edele dichteresse jongvrouw Petronella Moens', in: P. Moens, *De lente in drie zangen*. Amsterdam, 1788.
- STRONKS 2015
 E. Stronks, *Jeugdige overmoed. Denkbeelden over jongeren digitaal duiden*. Den Haag, 2015. (KB-lezing).
- VAN SYTZAMA 1794
 C.F. Van Sytzama, 'Voorbericht', in: C.F. Van Sytzama, *Gedichten van vrouwe C.F. van Raesfelt, geboren Van Sytzama*. Amsterdam, 1794, III-VI.
- TAATS 1746
 B. Taats, 'Op de uitgave der stigtelyke gedichten van de geestryke en hoogwelgeborene jonkvrou Clara Feyoena van Sytzama', in: C.F. Van Sytzama, *Beltingeweerder Uitspanningen*. Groningen, 1746b, C7r-C8r.
- THOLEN 2021
 J. Tholen, *Producing Ovid's 'Metamorphoses' in the Early Modern Low Countries. Paratexts, Publishers, Editors, Readers*. Leiden/Boston,, 2021.
- VAN TILBURG 2018
 M. Van Tilburg, 'Becoming a Woman in the Dutch Republic. Advice Literature for Young Adult Women of the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: E.S. Cohen & M. Reeves (red.), *The Youth of Early Modern Women*. Amsterdam, 2018, 255-274.
- VELTMAN-VAN DEN BOS 2000
 A. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843). De Vriendin van 't Vaderland*. Nijmegen, 2000.

VONDEL 1977

J. van den Vondel, *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunst*, ed. Werkgroep Utrechtse Neerlandici. Utrecht, 1977.

VUYK 2000

S. Vuyk, 'Scherpe contrasten bij Margareta Geertruid van der Werken (1734-na 1796)', in: S. Vuyk, *Verlichte verzen en kolommen: Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften van de Verlichting (1720-1820)*. Amsterdam, 2000, 122-145.

WOODS e.a. 2002

S. Woods, M.P. Hannay, E. Beilin & A. Shaver, 'Renaissance Englishwomen and the Literary Career', in: P. Cheney & F. A. De Armas (red.), *European Literary Careers. The Author from Antiquity to the Renaissance*. Toronto enz., 2002, 302-324.

ZWEERTS 1756

P. Zweerts, 'Op Willem den vierden', in: M.G. Van der Werken, *Willem de IV*. Leiden, 1756, **3v-***3r.